
I.I.Мазур, канд. екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОТИВАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджується мотив, який спонукає суб'єктів господарювання займатися тіньовою економічною діяльністю з метою її обмеження та створення більш вигідних умов у легальній сфері економіки.

Зростання тінізації економіки зумовлює структурні деформації та диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України. Крім цього, постає соціальна проблема: у суспільній свідомості формується сумнів щодо спроможності державних інституцій, насамперед, правоохоронних, гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість та майно громадян, деградація і розлад моральних норм поведінки, агресивність тощо. Збільшенню тіньового сектора економіки сприяє заміна одних спонукальних мотивів на інші.

На фоні соціально-економічної нестабільності розвитку, законодавчої та адміністративної дезорієнтації і т. ін. в суспільстві усталилася думка, відповідно до якої діяльність у тіньовому секторі економіки розглядається лише як злочин і пояснюється відхиленням від загальноприйнятих у суспільстві норм, а тому вона тягне за собою тільки збитки суспільства. Злочин як вид девіантної поведінки розглядається переважно кримінологією. На нашу думку, економічна теорія розглядає тіньову економіку не лише як девіантну поведінку, але й як специфічний прояв поведінки суб'єктів господарювання, тобто як девіацію в межах норми. До такої поведінки ми відносимо ті види економічної діяльності, що здійснюються легально, але кінцеві результати не показуються з метою ухилення від оподаткування.

Вперше проблеми тіньової економіки почали досліджувати з 30-х років ХХ століття, але до серйозних наукових розробок можна віднести роботи, що вийшли у світ лише у 70-х роках ХХ століття. Їх авторами були: Е.Фейг, П.Гутманн, С.Роз-Аккерман, Г.Беккер, Р.Клітгаард, П.Мауро, С.Роттенберг, Г.Таллок та ін. Характерним для західних теоретиків, що досліджують тіньову економіку, є розгляд відхилення поведінки суб'єктів економічної діяльності від формальної з метою отримати надприбутки. Запропоновані ними теоретичні положення потребують не лише вивчення, але й адаптації до умов України.

Вітчизняні фахівці долучилися до дослідження тіньової економіки лише з середини 80-х років ХХ століття. Раніше тіньовою економікою займалися лише правознавці, але життя показало, що ця проблема має об'єктивний ха-

рактер, витоки якої лежать більше в економічній, ніж у кримінальній площині. До фахівців-економістів з цієї проблеми можна віднести: В.Базилевича, А.Базиліюк, З.Варналія, О.Гаврилюка, В.Мандибуру, Т.Ковальчука, О.Турчинова та ін. Окремо розгляд мотивації суб'єктів тіньової економічної діяльності не був предметом їхнього дослідження, але в контексті розгляду причин появи та соціально-економічних наслідків тіньової економіки вони приділяли певну увагу цьому питанню.

Таким чином, недостатня розробленість вказаної проблеми, а також важливість її теоретико-методологічного та прикладного опрацювання для сучасної економічної політики України зумовлює актуальність обраної проблеми.

Нашим завданням є дослідження мотивації суб'єктів тіньової економічної діяльності з метою більш комплексного підходу до теоретичного обґрунтування необхідності проведення процесів детінізації економіки в Україні.

Вперше слово "мотивація" використав А.Шопенгауер у статті "Чотири принципи достатньої причини". Пізніше цей термін увійшов у психологічний обіг для пояснення причин поведінки людей і тварин.

У Сучасному економічному словнику *мотивація* (від грецької *motif*, від лат. *movere* – рухати) – це зовнішнє або внутрішнє спонукання економічного суб'єкта до діяльності з метою досягнення будь-яких цілей, наявність інтересу до такої діяльності та засоби його ініціювання, спонукання¹.

Якщо виходити з вислову Ф.Еджуорта, що першим принципом економічної науки є мотивація власної поведінки², головною ознакою якої є раціональний (оптимальний) вибір, логічним буде уявити, що за умов невизначеності або у тіньовій економіці, економічний суб'єкт діє за тою ж самою схемою, що і в легальній економіці.

Економісти, розглядаючи мотивацію суб'єктів, використовують екзогенно задані параметри, а тому вони – обробка інформації, формування очікувань – є відносно незмінними. Отже, можливі зміни в обмеженнях поведінки економічних суб'єктів можна визначити як оптимальну реакцію на вже задані параметри. Психологія передбачає, що економічний суб'єкт, опинившись в неочікуваній для нього ситуації, яка заперечує його світоглядність, буде змушений пройти складний період адаптації, який може перекреслити його попередні очікування. Крім того, економічна теорія не може нічого сказати і про час, необхідний для адаптації людини до змін. А ця величина часу, необхідного для процесу адаптації, перебуває у полі зору соціальних психологів, може відігравати вирішальну роль у розробленні макроекономічної теорії та політики³.

Це говорить про те, що нам не достатньо економічних методів аналізу мотивації та поведінки людини. В той же час, певний синтез знань з різних соціальних наук дає нам підстави для більш детального розкриття означеної проблеми з урахуванням досвіду, накопиченого у споріднених галузях знань.

¹ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-3 изд., исправ. – М., 1998. – С. 200.

² Edgeworth F.Y. *Mathematical Psychics*. – London, 1881. – P. 16.

³ Frey B., Stroebe W. Ist das Modell des Homo oeconomicus "unpsychologisch"? // *Ztschr. Gesamte Staatswissenschaft*. – 1980. – S. 84–87.

Як зазначає Д.Норт у своїй відомій роботі "Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки", поведінка людини набагато складніша, ніж те, що описують економісти у своїх моделях, які спираються на функцію індивідуальної корисності⁴. Тому ми вирішили з'ясувати, як поведінку людини розглядають психологи і соціологи з метою більш комплексного дослідження нашого предмета.

Психологи на відміну від економістів визначають поведінку людини не раціональністю, а:

- механізмом, що характеризує певну поведінку (біхевіоризм);
- підсвідомою мотивацією (фрейдизм);
- стадією когнітивного розвитку індивіда (психологія розвитку) і т. ін.

Підкреслимо, що поняття "раціональність" у психології належить не до результатів прийнятих людиною рішень, а до самої процедури прийняття рішень⁵. Тобто для нас це видається цікавим тому, що економічний суб'єкт, приймаючи рішення займатися тіньовою діяльністю, керується не лише принципом вигідності, а й емоціями, судженнями, традиціями, а також очікуванням покарання, що, можливо, має набагато більший вплив на прийняття рішення.

Головною сферою, де можна використати результати психологічних досліджень, які безпосередньо можуть вплинути на економічну теорію, є економічна діяльність в умовах невизначеності. В умовах невизначеності суб'єкта економічної діяльності для максимізації вигоди часто не вистачає певної інформації, тому на допомогу йому можуть прийти психологічні інструменти: судження, очікування, аттїтуди (attitude)⁶, тобто те, що може здійснити вплив на реакцію зміни обмежень. В економічній теорії умови невизначеності називають ситуаціями ризику, де економічний суб'єкт, використовуючи альтернативні можливості, очікує отримати результат лише з певною вірогідністю. Таким чином, економісти на відміну від психологів цікавляться не мотивами будь-яких дій людини, навіть не мотивами дій в галузі виробництва, обміну і т. ін., а деякими видами масових реакцій людей на певні зміни умов (обмежень), в яких вони діють⁷. Цим ми хочемо підкреслити, що на відміну від психологів, економісти, пояснюючи результати вибору економічної діяльності, зводять їх до раціональної поведінки суб'єкта. Іншими словами, економісти повинні довести, що поведінка суб'єкта все ж таки є економічно раціональною.

Завдяки маржиналістській революції економічна теорія почала визнавати психологію економічних суб'єктів, вставши на позиції методологічного індивідуалізму.

⁴ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1990. – С. 37.

⁵ Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М., 1993. – Вып. 3

⁶ В сучасному розумінні означає готовність людини до певної реакції, що сформувалася на підставі попереднього досвіду. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М., 1994. – С. 134.

⁷ Machlup F. The Universal Bogy // Essays in Honour of Lord Robbins / Ed.by M.Peston, V.Corry. London, 1972. – P. 116.

З метою з'ясування цілераціональної дії економічного суб'єкта нас цікавить і соціологічний підхід. Іншими словами, нас цікавить, як з точки зору соціології економічний суб'єкт, орієнтуючись на загальнолюдські цінності та формальні норми, поводить себе у суспільстві, усвідомлюючи, що за їхнє виконання він буде нагороджений, а за невиконання – покараний.

Якщо з точки зору економічної теорії поведінка економічного суб'єкта це – вільний спосіб обрання реалізації власних інтересів, то для соціологів це – виконання суб'єктом встановлених суспільством правил і норм поведінки. Виходить, що причини девіантної поведінки у межах чинного законодавства економічними суб'єктами з точки зору соціології закладені у самому суспільстві, тобто у його недосконалості, тому й боротьба з порушеннями полягає у перетворенні суспільства. На противагу цьому економісти причину такої поведінки розглядають з точки зору співвідношення між корисністю та витратами, отриманими внаслідок девіантної (чи ні) поведінки.

Виходячи з того, що поведінка людини соціологами також пояснюється максимізацією прибутку, то у короткостроковому періоді суб'єкт займається мінімізацією санкцій з боку суспільства, а в довгостроковому періоді – максимізацією свого соціального статусу⁸. Тому нам видається корисним більш детально дослідження мотивації суб'єкта тіньової економічної діяльності як соціальної особи.

З метою комплексного підходу до вивчення проблеми мотивації суб'єктів тіньової економіки вважаємо за необхідне розглянути еволюцію економічних поглядів на поведінку людини через теорію очікуваної корисності.

Ще у Аристотеля можна зустріти спостереження про прагнення людини купити дешево, а продати дорого. Тут не йдеться про скупість людини, або – про порушення моральності у відносинах між людьми. Скоріше за все, це була реальна *мотивація* людини – задоволення власного інтересу завдяки максимізації доходу.

Принцип задоволення особистого інтересу ми знаходимо і в працях французьких фізіократів. Так, Ф.Кене вважає, що удосконалення господарської діяльності складається з того, щоб за найменших витрат отримати найбільше приросту вигоди. Разом з тим, додає він, сутність порядку така, що особистий інтерес одного ніколи не може бути відокремленим від загального інтересу всіх⁹. Але такий порядок – це ідеал, до якого можна лише прагнути.

У своїй книзі "Левіафан" англійський філософ Т.Гоббс називає особистий інтерес людей наймогутнішою та руйнівною пристрастю людини¹⁰. Це говорить про те, що у ті часи не економісти, а філософи розглядали проблему співвідношення особистого інтересу і суспільного блага в контексті теорії суспільного договору. Взагалі, про те, що людиною рухає пристрасть і необмеже-

⁸ Hartfield G. Wirtschaftliche und soziale Rationalität : Untersuchungen zum Menschenbild in Ökonomie und Sozialologie. – Stuttgart, 1968. – S.155.

⁹ Кене Ф. Избранные экономические произведения: пер. с франц. – М., 1960.

¹⁰ Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Соч.: В 2-х т. – М. – 1991. – Т. 2.

ні пориви, досліджували не лише Т.Гоббс, але й Спіноза й інші філософи тієї епохи. Звідси – "війна проти всіх" (Т.Гоббс), що дає єдиний вихід, який полягає в тому, що люди можуть віддати частину своїх прав авторитарній державі, яка захистить їх від самих себе. Тобто суть такого вислову можна пояснити тим, що людина, прагнучи задоволення особистого інтересу, не зупиниться ні перед чим, тому й потрібна держава, яка б стримувала її пороки за допомогою певних обмежень і заборон.

Найбільш близьким попередником А.Сміта, на нашу думку, був Б.МанDEVІЛЬ, автор відомого памфлету "Байка про бджіл"¹¹. У ньому автор доводить зв'язок між особистими пороками, які створюють ринок збуту для багатьох товарів як джерело існування для їхніх виробників, та суспільним благом. Отже, Б.МанDEVІЛЬ показав, що, окрім державного примусу, існує ще й інший засіб приборкування руйнівних людських пристрастей, пов'язаних з егоїстичними інтересами, це – поставити їх на службу суспільству за допомогою їхньої економічної діяльності. До пристрастей, які в ті часи вважали пороками, відносили: жадібність, здирицтво, прагнення до вигоди, набуття привілейованого статусу.

Пізніше А.Сміт у своїй відомій роботі "Багатство народів" пише: "Люди егоїстичні, але держава не повинна втручатися у їхні справи – достатньо забезпечити вільне функціонування економіки¹². На відміну від Т.Гоббса і меркантилістів, А.Сміт не протиставляє особистий інтерес суспільному благу ("багатству народів"). Він вважає, що це "багатство" дорівнює сумі цінностей, створених в усіх галузях господарства. Таким чином, егоїстичний інтерес, що рухає людиною, найбезпосередніше збільшує багатство суспільства¹³. Крім особистого інтересу, А.Сміт вводить додаткові чинники, що зумовлюють компенсацію нерівності доходів населення. Так, наприклад, люди, що займаються неприємною справою, до якої суспільство ставиться з презирством, мають право претендувати на більший прибуток тощо¹⁴. Виходить, що тут так само присутній егоїстичний інтерес, незважаючи на приємну чи ні роботу. Що стосується державного впливу на регулювання діяльності підприємця, то А.Сміт вказує на те, що "державний діяч, який спробував би давати приватним особам вказівки стосовно того, як вони мають споживати свої капітали, обтяжив би себе абсолютно зайвою турботою"¹⁵. Дійсно, хто, як не сам підприємець, може розв'язати свої проблеми, якщо йому не заважають або не обмежують (регламентують) його діяльність. Важливо зазначити, що особистий інтерес людини у А.Сміта не зводиться до отримання грошей.

Порівняно з А.Смітом Д.Рікардо у своїй роботі "Начала політичної економії та оподаткування" пішов далі у своїх дослідженнях, зробивши висновки відносно довгострокового руху заробітної плати, норми прибутку і ренти, а

¹¹ МанDEVІЛЬ Б. Басня о пчелах. – М., 1974.

¹² Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1962. – С. 117–121.

¹³ Там же. – С. 265–276.

¹⁴ Там же. – С. 88–89.

¹⁵ Там же. – С. 332–333.

отже, визначив закони розподілу доходів між основними групами суспільних класів. Особистий інтерес людини Д.Рікардо розглядав через вирівнювання норм прибутку у різних галузях виробництва шляхом переливу капіталу. Разом з тим, варто звернути увагу, що Д.Рікардо так само, як і А.Сміт, не зводить особистий інтерес людини до грошей.

Як А.Сміт, так і Д.Рікардо відзначали специфіку поведінки окремих суспільних класів. Так, лише поведінка капіталістів відповідає їхнім звичкам і заботонам. Що стосується робітників, то їхня поведінка, як зазначав Д.Рікардо, підпорядкована звичкам та інстинктам¹⁶, а землевласники являють собою таких, що вільно отримують ренту, незалежну від їхнього економічного положення. Використовуючи термінологію інституційної теорії, можна зазначити, що йдеться про неформальну поведінку людини, яка зумовлена звичками, традиціями і т. ін.

І.Бентам мав великі амбіції щодо бажання відкрити такі універсальні сили, що регулювали б поведінку людини з метою поліпшення її і суспільства. За його висловами, метою кожної людини має стати добробут, а тому універсальною наукою повинна стати евдемоніка, яка досліджує, як досягти добробуту¹⁷. На відміну від А.Сміта, І.Бентам вважає, що узгодження індивідуальних "прагнень досягнення добробуту" не можна вирішувати на ринку завдяки конкуренції, це є прерогативою законодавства, яке повинно заохочувати тих, хто сприяє примноженню суспільного блага, і карати тих, хто його зменшує. У такому підході І.Бентама ми бачимо пропозицію використовувати певні обмеження економічної діяльності з боку держави через законодавство для досягнення мети – суспільного добробуту. "Політична економія, – зауважує він, – прагне з'ясувати, наскільки потрібно обмежити і в яку галузь спрямувати людську діяльність...щоб досягти суспільних цілей достатку та виживання"¹⁸. І.Бентам вважає політекономію не лише "наукою і мистецтвом", а й "частиною кримінального і громадянського кодексу". Тобто, на його думку, державне регулювання ринку має створити певні умови для економічної поведінки людини, яка б за сучасних умов не виходила у тіньову діяльність. І.Бентам пише, що "прагнення до праці не може здійснюватися само по собі, це псевдонім прагнення до багатства, сама ж праця може викликати лише огиду"¹⁹. Отже, за І.Бентамом, людина цікавиться реальністю не задля майбутнього задоволення потреб, а для негайного. Уся сфера виробництва, що перебуває у центрі уваги А.Сміта, І.Бентама цікавить дуже мало. Тобто можна зробити висновок, що його у більшій мірі цікавить сфера перерозподілу доходів, за якою має бути певна регламентація економічної поведінки людини з боку держави.

Теорія І.Бентама здійснила певний вплив і на німецького вченого Г.Г.Госсена, який у своїй книзі "Виведення законів людського спілкування та правил людської поведінки, що з них випливають" у найбільшій мірі передба-

¹⁶ Рікардо Д. Начала политической экономии и налогообложения // Соч. – М., 1955. – Т. 1. – С. 86–95.

¹⁷ *Jeremy Bentham's Economic Writings*. London. – 1952. – Vol. 1. – P. 1.

¹⁸ Там же. – P. 93.

¹⁹ *Jeremy Bentham's Economic Writings*. London. – 1954. – Vol. 3. – P. 428.

чив ідеї маржиналізму. Г.Г.Госсен на відміну від І.Бентама, розглядає поведінку людини, що максимізує корисність, з метою розв'язання проблеми цінностей в економічній теорії. Прагнення до максимізації задоволення Г.Г.Госсен вважає метою життя всіх людей без виключення, що у підсумку відповідає Божим заповідям. Доказом останнього є сама сила прагнення, з якою не можуть справитися жодні правила моралі²⁰. Метою господарської діяльності для кожного з її учасників у маржиналістів залишається отримання максимальних насолод і найбільше задоволення потреб. Але сам характер потреб конкретизується відповідно до закону зменшення граничної корисності. Оскільки корисність віддачі зменшується від кожної наступної одиниці блага, а неприємності, пов'язані з її отриманням збільшуються, то настає така рівновага, за якої подальше зростання благ не збільшує задоволення від них, а – зменшує.

К.Маркс зазначав, що закони капіталістичного "виробництва діють як примусові закони конкуренції та досягають свідомості окремого капіталіста у вигляді спонукальних мотивів його діяльності"²¹. Це говорить про те, що мотивація капіталіста визначається виробництвом додаткової вартості за найекономічніших умов. Разом з тим, варто зазначити, що у К.Маркса немає спеціального пояснення щодо конкуренції, про яку часто йдеться у "Капіталі".

Л.Вальрас присвятив свою останню незакінчену роботу комплексному аналізу людини та її зв'язкам з суспільством. У ній Л.Вальрас доводить, що тільки моральна поведінка особи дає людині здатність до поділу праці, і лише здібності до поділу праці дають можливість опанувати свободою, набувати влади над собою і ставати моральною особистістю²². Тобто головним, з точки зору Л.Вальраса, у поведінці людини є досягнення особистого інтересу завдяки її чеснотам.

У неокласичних теоріях, зазначає Г.Саймон, раціональна поведінка індивіда завжди приймає рішення, яке об'єктивно є найкращим з точки зору заданої функції корисності. Раціональний індивід когнітивної психології наслідує такому процесу прийняття рішення, яке є розумним і обґрунтованим з точки зору доступного індивіду знання та методів розрахунку²³. Отже, у теоріях маржиналістів і неокласиків до мотивації суб'єктів економічної діяльності віднесено принцип власного інтересу, що розглядається як максимізація корисності. Завдяки задоволенню власного інтересу задовольняється в цілому і суспільний інтерес. У такому розумінні поведінка суб'єкта є синонімом раціонального або цілеспрямованого²⁴. Виходить, мотивація суб'єктів економічної діяльності не лише у легальній економіці, а й, на нашу думку, у тіншовій є гіперраціональна поведінка людини. Потрібно зазначити, що не всі суб'єкти економічної діяльності, яких економічні реалії спокушають вийти у "тінь", ні за яких обставин не зроблять цього. На противагу від них, всі суб'єкти, які вже діють у "тіні",

²⁰ *Gossen H.H.* Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln. – Berlin, 1927. – S. 3.

²¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд. – Т. 23. – С. 326.

²² *Walras L.* Etudes d'économie sociale. – Lausanne; Paris, 1936. – P. 140.

²³ *Саймон Г.* Рациональность как процес и продукт мышления. – С. 41.

²⁴ *Lutz M.A., Lux k.* Humanistic Economics. – New York, 1988. – P. 94.

прагнуть виходу з неї не лише тому, що бояться покарань, а й для того, щоб легалізовані доходи знову приносили їм вигоду.

Представники інституційної теорії не дотримуються методологічного індивідуалізму для пояснення економічної поведінки людини і прагнуть до функціональних пояснень, що прийняті у структурно-функціональній психології.

Неоінституціональна теорія, додаючи нових обмежень у вигляді обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки, більш вузько підходить до трактування функції корисності як максимізації власної корисності, багатства та влади²⁵. Принцип оптимізації поведінки з метою максимізації вигоди за умов обмежених ресурсів означає, що господарюючий суб'єкт, свідомо плануючи свою діяльність, обирає той варіант діяльності, за умов якого відношення вигод до витрат буде максимальним. Але задоволення власного інтересу зовсім не означає, що суб'єкт економічної діяльності автоматично діє у відповідності до прийнятих у суспільстві норм і законів. Тобто обмеження, які створюються завдяки нормам і правилам поведінки, не розглядаються суб'єктами господарської діяльності як щось непоборне. Разом з тим, це не означає, що вони завжди їх порушують і діють аморально. На підтвердження цього можна говорити, що існують ще й неформальні норми, які впливають на поведінку людини як самостійний чинник. До таких можна віднести певні норми поведінки, які існують в тішовій економіці. Отже, здійснюється процес інституціоналізації тішової економіки²⁶.

Отже, історичний ракурс дослідження поведінки людини дає нам можливість розглянути її з точки зору системи переваг. Виходячи з економічних інтересів, зазначених у дослідників як вигода, враховуючи систему переваг (карність – безкарність), умови (заборони і обмеження), за яких вона отримується, є підстави розглянути мотивацію суб'єктів тішової економічної діяльності.

До основних спонукальних мотивів суб'єктів тішової економіки можна віднести:

- потужний податковий прес, антагоністичний з інтересами та можливостями переважної кількості фізичних і юридичних осіб, які існують у межах законодавчого поля України.

Чинне податкове законодавство України не стимулює суб'єктів економічної діяльності інвестувати гроші в легальну економіку. За оцінками експертів, загальне податкове навантаження в Україні майже вдвічі перевищує цей показник у групі країн, до якої вона належить за показником ВВП на душу населення, що якраз і стимулює вихід у "тінь". Через нерівні умови легально працюючих підприємств і тішового сектора останній не сплачує податків взагалі, маючи завдяки цьому значний виграв у цінній конкурентоспроможності. Податкова система України характеризується громіздкістю, значною кількістю пільг та винятків, складністю нарахування податків та складання податкової звітності, наявністю численних підзаконних нормативних актів, які де-факто

²⁵ Simon H.A. Altruism and Economics // Eastern Econ. Journ. – 1992. – Vol. 18. – № 1. – P. 74.

²⁶ Мазур І.І. Інституціоналізація тішової економіки // Вісник КНУ ім.Т.Шевченка, серія "Економіка" ВПЦ "Київський університет". – 2005. – № 86. – С.14–18.

роблять поведінку держави у податковій сфері непередбачуваною. Хаотичні зміни у податковому законодавстві унеможливають адаптацію як платників податків, так і податкових органів до нестабільних та суперечливих нормативно-правових умов. Не прийнято Податковий кодекс, проект якого було ухвалено у другому читанні ще у листопаді 2001 року. Це створює сприятливі умови для зловживань працівників органів податкової адміністрації – використання ними податкових механізмів для здійснення тиску на окремі підприємства з метою отримання хабара, що примушує економічних суб'єктів до виходу у "тінь".

Податок на додану вартість взагалі став гальмом для економічного розвитку. Так, за умов виробництва та продажу експортоорієнтованої продукції сума коштів у розмірі цього податку має повертатися до виробника. Саме через тінзацію економіки ПДВ фактично перетворився з джерела бюджетних надходжень на чинник формування державного боргу.

Використовуючи податкові пільги як впливовий важіль економічного регулювання в усьому світі, в Україні вони стали ще одним з механізмів виходу в "тінь". Таким чином, податкова система України має переважно фіскальний характер, що стримує інноваційно-інвестиційні процеси;

- правову незахищеність суб'єктів економічної діяльності від зловживань, утисків, протидії та вимагань з боку чиновників державного апарату на всіх його рівнях.

Правова незахищеність створює умови для опортуністичної поведінки. Зокрема, корупції як одного з методів вирішення питань господарюючими суб'єктами. Проблема корупції в Україні стоїть надзвичайно гостро, суттєво впливаючи на подальшу долю держави та її розвиток. На думку більшості українських і закордонних фахівців, корупція є однією з головних проблем, яка впливає на розвиток України та залишається однією з найбільших перепон на шляху її інтеграції до світового співтовариства, розвитку громадянського суспільства.

З точки зору забезпечення національної безпеки, корупція, як масове явище, становить реальну проблему для всієї країни, прямо впливаючи на її внутрішньополітичні процеси та зовнішні відносини, створюючи передумови для соціального вибуху з непередбачуваними наслідками;

- відсутність стабільного і збалансованого законодавства, яке б регламентувало економічну діяльність, правовий нігілізм влади і населення країни.

Нестабільність законодавства, бюрократизм у прийнятті рішень місцевими та центральними органами влади, невизначеність прав і взаємних обов'язків держави та суб'єктів підприємницької діяльності, нерегульованість та суперечливість нормативних актів, які видаються різними відомствами, обумовлюють неефективність та обтяжливість регуляторної політики.

Слабкість судової влади, особливо механізму виконання її рішень, створює інституційні умови для корупційних дій, що дискредитує державну регуляторну політику.

За умов, коли регуляторна політика держави йде всупереч з інтересами цілих груп економічних суб'єктів, тіньова економіка поширюється на галузі та

сфери діяльності і набуває масового прояву. Економічні суб'єкти, керуючись власними інтересами, ведуть пошук більш сприятливих шляхів використання доступних їм ресурсів, в тому числі – виходячи за межі чинного законодавства, а також знаходячи "прогалини" в ньому. Це спонукає їх до встановлення нових правил здійснення господарських операцій, в яких регулююча та контролююча роль держави поступово заміщується неформальними угодами між ними.

Правовий нігілізм влади і населення можна пояснити як ментальністю – байдужістю, "забитістю" і т. ін., – так і зневірою в дію Закону. Чим далі робітники віддалені у своїй роботі від правового поля, тим менше їх цікавить законодавство;

- *відсутність інвестиційної альтернативи "тіньовим" капіталам.*

Рух інвестиційних ресурсів істотно залежить від комерційної привабливості підприємств та стабільності політичного і законодавчого середовища в країні. Щодо стабільності останніх в Україні говорити не варто. Це і є, на нашу думку, однією з причин відсутності іноземних інвестицій в Україні. Разом з тим, так звані "іноземні" інвестиції, що вже існують, – це в більшій мірі "відмиті" та легалізовані тіньові доходи, які зароблені в Україні. Вони повертаються тому, що вивезений за кордон український тіньовий капітал з ознакою "брудні гроші", не має можливостей вийти у світовий простір. Набагато легше свій "відмитий" через офшорні зони капітал вкладати у свою країну, де всі "свої";

- *міждержавну інтеграцію тіньового сектора і суб'єктів тіньової економічної діяльності;*

Глобалізація потоків капіталу має неоднозначний вплив на динаміку світових господарських процесів. З одного боку, експорт капіталу сприяє транснаціоналізації виробництва, з іншого – "втеча капіталу" негативно позначається на національному економічному розвитку. За оцінками вітчизняних фахівців, з України щорічно відпливає 1,5–3 млрд дол. США, а усього вивезено 50 млрд дол. США²⁷.

Для України ця проблема є актуальною хоча б тому, що майже вся додана вартість і навіть частина необхідного продукту значно зменшилася. Отже, витрачається національне багатство країни. Населення країни не може в повній мірі використовувати увесь дохід від господарської діяльності тому, що він перетікає у формі капіталу за кордон. А найголовніше – відбувається величезне зменшення фінансово-інвестиційного потенціалу країни. Наслідком цього може стати погіршення можливостей обслуговування зовнішнього боргу. За таких обставин країна змушена використовувати золотовалютні резерви або скорочувати життєво важливі імпортні закупівлі. Разом це зменшує можливості економічного зростання в Україні та збільшення економічної небезпеки.

На нашу думку, головним *мотивом* "втечі капіталу" з України за кордон є загальна політична нестабільність та постійні зміни умов господарювання, а шляхами стають не порушення чинного законодавства, а легальні форми вивезення фінансових ресурсів за рахунок певних "прогалин" у законодавстві;

²⁷ Див.: Швайка М. Гроші – мастило економіки чи тіньового бізнесу? // Віче. – 2003. – № 6. – С. 20–25.

- втрату історичних традицій, моральних і етичних норм, які лежать в основі поваги до приватної власності, кодексу підприємницької та робітничої честі тощо.

У зв'язку з цим виникає питання: "Де та межа, за якою високоморальна особа буде загнана у тіньову економічну діяльність?" На нашу думку, виходячи з вище зазначеного, відповідь криється у трансформаційному стані економіки. А саме – в умовах нестабільності як економічної, так і політичної починає бурхливо збільшуватись обсяг тіньової економічної діяльності. Пояснити це можна неадаптованістю експортованих ззовні інституцій до власних неформальних інституцій.

Виходячи з того, що найбільше уваги опортуністичній поведінці приділили неоінституціоналісти, використаємо їхній підхід до пояснень мотивації суб'єктів тіньової економічної діяльності.

Представники неоінституціональної теорії дійшли висновку, що функція таких інституцій, як контракт, суд, закон тощо полягає у тому, щоб компенсувати наслідки можливої нечесної поведінки окремих осіб²⁸. Так, в теорії трансакційних витрат О.Вільямсона опортуністична поведінка представлена як надання неповної або викривленої інформації. Тобто тут загальним для економічної теорії є те, що власний інтерес поєднується з можливими проявами хитрощів або навіть з обманом, які не дають партнеру опортуніста вчасно дізнатися про те, в якому вигляді тому вдасться проявити власний інтерес. Разом з тим, виходячи з практики, усі прояви "поведінки невизначеності" неможливо передбачити у формальних контрактах. Тому суттєвим для суспільства, на наш погляд, є те, що неможливо покладатися лише на власний інтерес особи. Потрібно створювати спеціальні інституції, які б заохочували корпоративні відносини. Про це зазначає теорія суспільних благ. До суспільних благ її представники відносять блага, споживання яких не може здійснюватися виключно особами, які за них заплатили і будуть ними спожиті. Це ті ж самі блага, але вони доступні для споживання іншими²⁹. Виходить, що егоїстичні наміри однієї особи можливі лише за умов короткотермінових дій. У довгостроковому періоді, коли угоди потрібно відновлювати, опортуністична поведінка може не спрацювати, а отже, у жертву покладається короткотерміновий егоїстичний інтерес на користь доброї репутації. Для того, щоб дослідити поведінку людини в тіньовій економіці, необхідно говорити ще й про альтруїзм і самообмеженість, які також впливають на результати вибору.

Використовуючи теорію ігор, у 1982 році Г.Марголіс розробив модель, у якій індивідуальна поведінка людини частково детермінується альтруїстськими мотивами. Г.Марголіс стверджує, що індивіди у своїй поведінці мають два типи функцій корисності: одні сприяють перевагам, орієнтованим на групу, а інші – егоїстичним перевагам, де індивіди повинні робити альтернативний ви-

²⁸ Уильямсон О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая контрактация". – СПб, 1996.

²⁹ Kirchgassner G. Homo economicus: Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts – und Sozialwissenschaften. – Tübingen, 1991. – S. 54.

бір між двома типами корисності. Ця модель дозволяє зробити висновок, що в межах раціональної поведінки людини (неокласики), може бути і альтруїзм, що прагне до максимізації вигоди. Іншими словами, людина завдяки використанню функції корисності через альтруїзм максимізує свою вигоду, тобто, створивши суспільству корисність, матиме користь. Отже, в моделі індивідуальної очікуваної корисності можна побудувати більш складні моделі поведінки людини, до яких входить альтруїзм. Більшість психологічних досліджень показують, що проблеми чесності і справедливості входять до функції корисності. Разом з тим, співвідношення між чесністю, справедливістю, з одного боку, та матеріальним багатством – з іншого, не має прямої кореляційної залежності. Навпаки, вони мають обернений зв'язок. Д.Норт зазначає, що інституції глибоко змінюють ціну, яку платить індивід за те, щоб бути чесним³⁰.

Питання полягає в тому, як обрати правильний шлях, щоб досягти вигоди? Якщо неокласична теорія наголошує, що, навіть обравши неправильний шлях, індивід завдяки інформаційному оберненому зв'язку через такий інструмент, як конкуренція, буде виправляти свою поведінку, через покарання девіантної поведінки, прийде до обраної мети. То з точки зору неоінституційного підходу за умов підвищення трансакційних витрат виникають ринкові інституції, завдання яких полягає у наданні "акторам" додаткової інформації, яка приведе їх до правильного вибору. О.Вільямсон визначає трансакційні витрати, як витрати економічної взаємодії, в яких би формах вона не відбувалась³¹. Виходить, що інституції створюються для досягнення ефективних результатів, а також, що в економічному аналізі можна ігнорувати інституції, оскільки вони не відіграють самостійної ролі у визначенні економічної поведінки³². Тобто інституції існують для зменшення невизначеності у взаємовідносинах між людьми, яка виникає через відсутність інформації про поведінку інших осіб.

Неоінституціоналісти підкреслюють, що суб'єкти опортуністичної поведінки поводять себе так само, як і звичайний законослухняний економічний суб'єкт. Виходить, що рішення про опортуністичну поведінку суб'єкт приймає на підставі співвідношення "чисті витрати – вигоди". Це можна проілюструвати на прикладі формули, виведеної представником економічної теорії злочину і покарання Г.Беккером, де він показав очікувану корисність від здійснення порушення (до такого ми відносимо ухилення від оподаткування):

$$EU = (1 - p) \times U(Y) + p \times U(Y - f) = U(Y - p \times f),$$

де EU – очікувана корисність (expected utility) від порушення; p – вірогідність покарання правопорушника; Y – дохід від порушення чинного законодавства; U – функція корисності (utility) порушника; f – покарання за правопорушення³³.

³⁰ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1990. – С. 40.

³¹ Уильямсон О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая контракция".

³² Уильямсон О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая контракция". – СПб, 1996. – С. 33.

³³ Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach // Essays in the Economics of Crime and Punishment / Ed. By G.S.Becker, W.L. Landes. – N.Y., 1974. – P. 10.

Потрібно зазначити, що ця формула є універсальною. Тобто вона може бути використана для обчислення доходу від будь-якої девіантної поведінки суб'єкта економічної діяльності. Використовуючи її, потрібно знати, що головним є правильний облік втрат від покарання (f). Якщо до покарань віднести штрафи, то формула буде легко використана. Але за умов, коли покаранням буде позбавлення волі, оцінка доходу від порушення буде розраховуватися на підставі альтернативних витрат з урахуванням потенційно втрачених середніх можливостей в умовах легальної діяльності, які б він міг би отримати за той період, що він буде перебувати у місцях позбавлення волі. Потім з цієї середньої величини потрібно відрахувати той дохід, що суб'єкт може отримати під час покарання, наприклад, створюючи продукт під час ув'язнення. У підсумку ми отримуємо певну суму доходу від можливо здійсненого правопорушення. У моделі розрахунку очікуваного доходу від правопорушення Г.Беккера передбачається, що суб'єкт повинен враховувати альтернативні витрати, тобто дохід, який би він отримував від такої діяльності в легальній економіці. Таким чином, за умов опортуністичної поведінки $EU > 1$, отже, очікувана корисність була б більшою, а в легальному секторі $EU < 1$ – меншою. Іншими словами, тіньова економічна діяльність, маючи менші трансакційні витрати, дає можливість отримати більшу вигоду.

Якщо виходити з того, що опортуністична поведінка передбачає схильність суб'єктів до ризику, потрібно згадати про економіку ризику. Економісти розрізняють три різних типи раціональної поведінки. Це – схильність до ризику, нейтральне ставлення до ризику, запобігання ризику. Якщо до схильних ризикувати відносять не лише опортуністів, але й тих, хто займається посередництвом в легальному бізнесі або підприємців-новаторів, потрібно зазначити, що їхні середні доходи завдяки ризику можуть бути низькими. Це говорить про те, що у суб'єктів з опортуністичною поведінкою мотивація очевидна – трансакційні витрати можуть бути низькими, але очікувана вигода – високою.

Розвиваючи ідеї Р.Коуза³⁴, О.Вільямсон виводить існування ієрархічно організованих фірм із значних трансакційних витрат, пов'язаних з ринковими угодами. При цьому, за О.Вільямсоном, усередині фірми не діє ні традиційний неокласичний мотив максимізації прибутку, ні саймонівський принцип вибору задовільного варіанту, а відбувається опортуністична максимізація корисності кожним з її співробітників. Маючи обмежену раціональність, хазяї, управлінці та робітники фірми не можуть обумовити у контракті всі можливі ситуації, що й відкриває дорогу до опортунізму³⁵. Тому неоінституціоналісти зазначають, що інституції, призначені для зменшення невизначеності, спрощення і передачі інформаційних ресурсів, повинні структурувати відносин між людьми, створити певні "правила поведінки", які б включали не лише офіційні, але й усталені неформальні норми.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що така складна проблема, як визначення поведінки людини відповідності до її мотивації, потребує комплекс-

³⁴ Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993.

³⁵ Simon H.A. Altruism and Economics.

ного підходу. Тому ми і використали психологічний і соціологічний підходи до визначення мотивації поведінки людини. Дослідили генезу економічних поглядів на проблему мотивації суб'єктів економічної діяльності. Еволюція поглядів науковців може засвідчити, що вони цікавилися раціональною поведінкою людини з метою максимізації вигоди не лише в умовах моральності і чесності, а й такими формами спілкування між суб'єктами економічної діяльності, що приводять до змов і монополізації, що у підсумку приводить до тінізації економіки.

На відміну від перших представників інституціоналізму, нові інституціоналісти: О.Вільямсон, Д.Норт, Р.Познер та ін. – не відмовляються від неокласичної моделі раціональної максимізації вигоди, навпаки, вони пояснюють саме існування інституцій максимізацією корисності. Виходить, що суб'єкти тіньової економічної діяльності – це ті ж самі раціональні суб'єкти, що прагнуть до максимізації вигоди за умов обмеженості ресурсів. Але різниця між суб'єктами легальної та тіньової економічної діяльності є. Вона полягає у такому понятті, як вірогідність бути покараним за девіантну поведінку. Говорячи мовою неінституціональної теорії, трансакційні витрати у суб'єктів тіньової економіки через очікування покарання, наприклад, за несплату податків, можуть бути набагато більші, ніж у легальній економіці. Тому раціональна поведінка диктуватиме вихід з "тіні". З нашої точки зору, це можливо лише за умов досконалого інституційного середовища, яке в Україні лише формується.

Якщо виходити з мотивації тіньової економіки як отримання вигоди через приховування доходів і несплати податків, то в сучасних умовах продаж будь-чого через Інтернет взагалі неможливо прослідкувати, а тому отримані від цього доходи неоподатковуються. Вважаємо, це – *"комунікаційна тінь"*, яку ми визначаємо як економічну діяльність, зумовлену новітніми технологіями, яка не лише не підпадає під дію чинного законодавства та обліку офіційною статистикою, але й не може бути оцінена за якимось уже відомим механізмом ціноутворення, а отже, і податкові надходження з такої діяльності складно визначити.

З огляду на вищесказане, терміново потрібно вводити в дію *нову стратегію детінізації економіки України*, метою якої є створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування інтересів суб'єктів господарювання. Протидія тінізації економіки і, зокрема, "втечі капіталу" з України повинна розглядатися як одне з основних свідчень професіоналізму і компетентності посадових осіб, які займаються цією справою. Поряд з витісненням кримінальних й інших незаконних сфер тіньового економічного обігу необхідно запроваджувати ефективні механізми повернення (амністії) до офіційного обігу коштів незлочинного походження.

Тому завданням детінізації економіки в Україні має стати створення інституційного середовища, яке б давало можливість працювати відкрито (легально), максимізуючи вигоду з метою задоволення своїх потреб.